



CHRISTOPHE BUSCH

‘Europa, verruim uw verbeelding!’

Ook als de meningenmaatschappij schreeuwt om een instant oordeel, zal **Christophe Busch** niet buigen. Kennis verwerven, nadenken en dan pas oordelen: het is zijn verzet tegen de gedachteloosheid die Hannah Arendt aanwees als oorzaak van het kwaad. “Neen, het kwaad is geen verachtelijke demon, het zit onschuldig verpakt in elke mens die zijn denken uitbesteedt.”

✦ SYLVIE WALRAEVENS

Christophe Busch is directeur van het Belgische Hannah Arendt Instituut en expert in genocide, terrorisme en collectief geweld. Al jaren bijt hij zich vast in de vraag hoe gewone mensen in staat zijn tot buitengewoon kwaad.

Het Hannah Arendt Instituut – een samenwerking tussen de Universiteit Antwerpen, de Vrije Universiteit Brussel en de stad Mechelen – ontstond in 2020 vanuit de vaststelling dat heel wat wetenschappelijke kennis over uitdagingen als polarisatie, desinformatie of burgerschap haar weg niet vindt naar de samenleving. En dat veel van wat in de samenleving gebeurt, een wetenschappelijke basis mist. Het instituut vertaalt onderzoek naar de praktijk en koppelt de ervaring van het veld terug naar het onderzoek. Naar een naam voor het kind was het niet ver zoeken.

Hannah Arendt is bekend om haar analyse van het kwaad met concepten als 'banaliteit van het kwaad' en 'gedachteloosheid', vooral met betrekking tot de Holocaust. Kun je dat nog eens toelichten?

“Door te wijzen op de bureaucratische opdeling van het kwaad leerde Hannah Arendt ons dat het kwaad geen demonische, psychopathische oorsprong heeft. Het schuilt in de talloze bedrijven, diensten en krachten die het geweld mogelijk maken, hoewel ze het kwaad niet rechtstreeks bevelen of uitvoeren. Ze kende aan de kleine nazi-ambtenaar Eichmann, die na de oorlog terechtstond in Jeruzalem, een verpletterende verantwoordelijkheid toe. De wereld verwachtte in de beklagdenbank een duivel met hoorns en bokkenpoten te zien, maar ze zagen een bureaucraat die ambtenares sprak en gedwee bevelen had uitgevoerd. Het Hollywoodiaanse symboolbeeld van de brullende nazi verbergt wat Hannah Arendt zo mooi heeft blootgelegd: het is de alledaagsheid die het kwaad produceert, de gedachteloosheid in ons dagelijkse handelen. Eichmann dacht niet kritisch na, hij besteedde zijn denken uit aan de ideologie die hij diende.”

Hoe kunnen schijnbaar onschuldige handelingen tot groot kwaad leiden?

“Een voorbeeld is de ponskaartmachine van het Duitse Hollerith-Maschinen Gesellschaft. Die kon data in kaarten prikken, een vroege vorm van datamanagement. Herman Hollerith verhuisde naar Amerika en uit zijn technologie groeide de latere computerreus IBM. Het bedrijf verkocht zijn prik- en sorteermachines aan geïnteresseerde diensten zoals verzekeringsmaatschappijen, maar evengoed aan de nazi's. Dat totalitaire regime gebruikte de technologie voor volkstellingen om de samenleving in kaart te brengen, en in het dwangarbeid-systeem van de kampen. Zo verkocht een Amerikaans bedrijf via zijn Duitse dochterfiliaal technologie die zowel de controle als de vernietiging faciliteerde. Besliste IBM of zijn Duitse filiaal tot de genocide? Natuurlijk niet. Voerden zij die uit? Evenmin. Hebben zij het moorddadige regime vele malen slagkrachtiger gemaakt? Dat wel. Collectief geweld valt niet te reduceren tot leiders en hun trawanten, het is een complex samenspel van actoren en factoren. Wij wijzen al

te gemakkelijk beslissers en uitvoerders als daders aan, maar zij hadden wel middelen en diensten nodig.”

De vertaalslag naar vandaag is niet moeilijk.

“Inderdaad. Nieuwe technologieën beïnvloeden ons denken en gevoelskader. Denk aan bedrijven die AI ontwikkelen door datasystemen van de overheid samen te voegen: technologie die ondermeer gebruikt wordt om voor het militaire bedrijf de *kill chain* te optimaliseren. Dat is op en top Hannah Arendt: de techniek heeft ons denkvermogen geabsorbeerd en onze morele functie uitgeschakeld. AI beslist wie gebombardeerd wordt, ons treft geen schuld. Natuurlijk kan technologie een enorme sprong voorwaarts zijn, maar als ze ons via *dual use* in de richting van gedachteloosheid duwt, is dat een ernstige bedreiging. Twitter, Google en Facebook zijn met goede doelstellingen gestart. Ze wilden mensen verbinden. Vandaag bepalen de tech-bazen via algoritmes wat we te zien of te voelen krijgen. Nog een voorbeeld van banaliteit en gedachteloosheid is de toeslagenaffaire. In dat drama werden slachtoffers vermengd door een complex systeem waarin de een enkel maar een lijst moest opmaken en de ander die moest controleren.”

Valt er dan niet te ontsnappen aan daderschap?

“Deels wel, door na te denken over de complexiteit van het systeem. De wereld is een relatieweb van betrokkenheden, waar je tot je eigen verbazing deel van kan zijn. Dat je niet wegkijkt, dat je je informeert en bewuste keuzes maakt: dat is al heel wat. Neem Gaza. Studies, onder meer van VN-rapporteur Albanese, leren ons de patronen en betrokkenheden van een genocide kennen, zoals bedrijven wier producten en diensten het geweld opdrijven. Te veel mensen beheersen de kunst van het wegkijken, met een verdovende *Netflix*-serie of een dagje shoppen. Ik snap dat het soms zwaar is, maar als velen samen zich informeren en bewuste keuzes maken, maken we een verschil.”

Wat velen niet begrijpen, is hoe het kwaad zulke gruwelijke vormen kan aannemen in een land waar de herinnering aan de Holocaust onuitwisbaar is.

“Het potentieel tot collectief geweld is een menselijk gegeven. Slachtofferschap is geen vaccin dat je ervoor behoedt. Integendeel, leed kan het denken en de emoties lang blijven beïnvloeden. Soms worden trauma's intergenerationeel doorgegeven en ontwikkelen groepen een patroon van destructief recht. Dat mechanisme is ook in de psychiatrie gekend: als mensen op systemische wijze door hun samenleving gekwetst zijn, vallen sommigen als eerste aan om niet opnieuw slachtoffer te worden. De aanval als overlevingsstrategie. De reactie van Israël op de gruwelijke aanslag van Hamas is daar een schoolvoorbeeld van: een lange geschiedenis van vervolging en collectief geweld zette de Israëlische regering aan tot buitensporig geweld tegen de Palestijnse burgers. Waardoor de Gazanen in datzelfde mechanisme van trauma en destructie terecht komen.”

Doodt dat mechanisme dan elke vorm van empathie?

“Empathie en altruïsme ontstaan als er een ‘wij’ is: bij mensen die tot dezelfde groep behoren of tussen wie geen hevige wij-zij-dynamiek aanwezig is. Iemand die valt op straat, snellen we onmiddellijk te hulp omdat we redeneren als medemens. Twee volkeren die een enorme geschiedenis van leed meedragen en decennialang een toxisch denk- en gevoelskader ontwikkelden, zien de ander niet als medemens, maar als een bedreiging voor hun bestaan die moet uitgewist worden. Hun beider enorme verlieservaring laat nauwelijks empathie toe. Collectief geweld gaat gepaard met twee mechanismen: dehumanisering – de ander is een onmens of een object – en toxicificatie – de ander is vergif en moet vernietigd worden. Daar start het cyclische geweld dat leidt tot de hel van Dante.”

Dat lijkt onoplosbaar.

“De internationale gemeenschap heeft hier een enorme verantwoordelijkheid. Veroordelen is niet genoeg. Wij moeten tussen hen gaan staan en dit cyclische geweld een halt toeroepen vanuit het internationaal recht, desnoods militair. Het is de enige duurzame weg, daarbuiten bestaat enkel het recht van de sterkste.”

De wereld staat in brand, maar ook dichtbij is de polarisatie in het maatschappelijke debat hevig.

“We zijn terechtgekomen in een opiniesamenleving. Door de sociale media slaat elke vlam, waar ook ter wereld, ook bij ons in de pan, en de algoritmes dwingen ons tot een mening. We moeten onmiddellijk voor ‘de juiste groep’ kiezen, ‘aan de juiste kant van de geschiedenis gaan staan’. Uiteraard zijn meningen in een democratie vrij, maar vaak ontbreken feiten en argumenten. Door onmiddellijk een standpunt in te nemen, schakelen we het denken uit en komen we terecht in een moreel opbod. Die polarisering staat dwars op het representatieve denken van Hannah Arendt. Je hoeft het niet eens te zijn met je tegenstander, maar door te luisteren naar zijn gezichtspunt kom je tot een breder begrip. Mijn meest boeiende gesprek ooit had ik met een Russische diplomaat, nadat Rusland in 2014 de Krim had ingenomen. Ik volgde zijn analyse van de relatie tussen Rusland en Europa niet, maar ik besepte wel dat ik als Rus wellicht zijn perspectief zou delen. Door hem aan te horen ben ik gaan nadenken over de Westerse arrogantie en snapte ik zijn gevoel. De Russische inval in de Krim had uiteraard ook met pure machtspolitiek te maken, maar hadden we beter geluisterd, dan zaten we mogelijk in een ander scenario.”

Voor die bevragende houding pleitte je ook toen je publiekelijk werd aangevallen door *De Morgen*-journalist Joël De Ceulaer. Hij vond het onbegrijpelijk dat je je kort na de aanslag op een Chanoekafestival in Bondi Beach wat terughoudend opstelde over het motief van die daad. Je sloeg terug: analytische terughoudendheid framen als moreel falen noemde je nefast.

“Een journalist vroeg mij een uur na de aanslag of het exclusief om antisemitisme ging. Ik antwoordde dat het onder- ➤



Hannah Arendt
Wikimedia



zoek dat zou aantonen. Geen enkele vorm van collectief geweld heeft immers een monocausale oorzaak. Uiteraard was die aanval op joden gericht, maar wat zat daarachter? Veel terroristen zoeken door de daad vooral propaganda, wat met een aanval op een joods feest verzekerd is. Maar of antisemitisme de enige oorzaak tot het geweld was, is moeilijker te zeggen. Waarheidsvinding heeft haar recht, maar heeft ook tijd nodig. Door de definitie van antisemitisme op te rekken, hol je ze uit. Dat is gevaarlijk, zeker op een moment waarop de werkelijke jodenhaat ontploft. Vanuit kwaadheid en onmacht verschuiven verwijten in tweets van 'Netanyahu' of 'de bevelhebbers' naar 'de joden'. Daarmee wordt een enorme kloof overgestoken: je maakt een volk verantwoordelijk voor de misdaden van een regime. Dat onbewuste, onwetende antisemitisme moeten we met educatie aanpakken. Pure, bewuste jodenhaat is voor het gerecht en de politie."

Staat jouw pleidooi voor terughoudendheid geen daadkracht in de weg?

"Nuance mag geen excuus zijn om het morele oordeel uit te stellen, ze moet een instrument zijn om een beter, beredeneerd oordeel te vellen, op basis van feiten en denken. Uiteraard deel ik de morele verontwaardiging, maar die mag mijn denken niet overnemen. Ook Hannah Arendt werd verweten kil en analytisch te zijn omdat ze nadacht. Ik ben niet 'voor de Palestijnen' of 'voor de Israëli's', wel voor het internationaal recht. Een rechter zal de verantwoordelijkheden van beiden beoordelen en proportioneel bestraffen. Op basis van bewijzen zag ik in Gaza oorlogsmisdaden, misdaden tegen de mensheid en processen van etnische zuivering. Waarover ik mij initieel niet kon uitspreken, was genocide, want we zijn geholpen en geplaagd door het genocideverdrag. Dat stelt dat je naast specifieke handelingen de intentionaliteit moet bewijzen, anders blijft het massamoord. Natuurlijk wordt het systeem

langzaam duidelijk, en als ik het verslag van Albanese lees, meen ik dat we dit genocide kunnen noemen. Maar we moeten niet jaren wachten op het juridische proces. We hebben andere middelen. Etnische zuivering, oorlogsmisdaden of misdaden tegen de mensheid zijn erg genoeg, hoor! We moeten *full force* onze verantwoordelijkheid tot bescherming opnemen."

Zijn we daarvoor voldoende uitgerust? Is de democratie nog krachtig genoeg om de grote problemen aan te pakken?

"Wat momenteel in de VS gebeurt, is alarmerend. De emotionele onderbouw zorgt voor een snelle verglijding. Timothy Snyder waarschuwt daar al lang voor: 'We staan op een Titanic! Ja, de muziek is mooi, maar de boot is aan het zinken!' De democratie kan razendsnel verdwijnen. Trump deelt haar rake klappen uit, maar het echte gevaar zit bij de superrijke tech-elite die de democratie de facto doodverklaart. Met een verbreding van de eigen machts- en financiële basis sturen zij aan op een nieuw systeem. De tech-elite heeft data die alleen overheden zouden mogen bezitten. De gevolgen zijn nu al zichtbaar: de acties van ICE en de framing van terrorisme. Ik heb nazikranten uit 1933 doorgenomen, daar lees je dezelfde framing over communisten of politieke tegenstanders: 'We worden aangevallen, dus we moeten ons verdedigen'. Trump moest in de zaak-Renee Good het gerecht zijn werk laten doen, maar het instituut wordt structureel ondergraven. Bij aanvang van zijn tweede termijn heeft hij de institutionele tegenmacht die een gezonde democratie organiseert, meteen onderuitgehaald. Dat heette in het Duits die *Gleichschaltung*: éénzelfde gedachtestroom; wie die niet volgt, gaat eruit."

Dat is best een somber beeld. Kunnen we dat in Europa vermijden?

"Zeker. Er is machtspolitiek en partijpolitiek, maar voor

**‘Zij die de samenleving
democratisch willen
organiseren, zijn erg
talrijk, maar ze werken
niet goed samen en rusten
op hun lauweren’**

Arendt zijn wij allemaal politiek. We hebben de macht van het getal en moeten de publieke ruimte weer claimen. Alle dictatoriale regimes worden omvergegooid door het volk. In de VS staat de afbrokkeling van de democratie al veel verder, maar in West-Europa ontbreekt vooral de verbeelding: we kunnen ons niet voorstellen dat onze evidente democratie kan verdwijnen. Blind vertrouwen op ‘onze sterke instellingen’ en verzoeningspolitiek zijn slaapwandelmethodeken. We smeren net zoveel stroop aan de baard van Trump als aan de snor van Hitler. Terwijl we een vuist moeten maken en aangeven waar de rode lijnen lopen. Dat is geen oorlogsverklaring; een mede-NAVO-land innemen, dát is een oorlogsverklaring. Het gaat ook niet om de veiligheid van de VS, maar om grondstoffen. Dat noemen wij kolonialisme, dus sturen we soldaten.”

Moeten we autoritaire leiders niet met realpolitiek benaderen?

“De geschiedenis leert ons dat over een aantal kernwaarden niet te onderhandelen valt. We moeten bedachtzaam zijn en op feitelijke basis spreken. Dat vraagt tijd, dialoog en de acceptatie dat anderen anders in de wereld staan. Maar als het over mensenrechten gaat, mogen we niet neutraal zijn. Dan moeten we kiezen voor het internationaal recht. Dat is de ondergrens. Over het hoe en wat kunnen we discussiëren.”

Concreet: wat kunnen wij doen?

“We moeten weer vechten voor onze democratie. Zij die de samenleving democratisch willen organiseren, zijn met oneindig veel meer, maar ze werken niet goed samen en rusten op hun lauweren. Extreemrechts is veel kleiner, maar goed geconnecteerd, met een stevige strategie. In Vlaanderen is het middenveld groot en sterk, ook al wordt het aangevallen. Tal van verenigingen zijn actief bezig met het sociaal weefsel. Soms ook overheden, zoals gemeenten die

wekelijks een soepavond organiseren. Niet omdat soep belangrijk is, maar omdat die momenten hun voeling geven met wat er leeft in de gemeenschap. We moeten weer verbinden, relaties zullen het verschil maken. Volgens Hannah Arendt vallen mensen die zich verlaten voelen ten prooi aan populistten die de kwaadheid op het systeem oppoken: omdat de bus niet op tijd komt of de lokale bankautomaat is afgeschaft. In het migratiedebat hebben we de verlieservaringen niet goed gecapteerd. We hebben geïnvesteerd in de komende groep, maar niet in de ontvangende gemeenschap. Een gemeenschap die verlies na verlies ervaart, niet wordt beluisterd en niet geïnformeerd, ontwikkelt ondemocratische reflexen. Op die bodem van verlies planten de extremen zaadjes. Dat is deels onze verantwoordelijkheid.”

Hoe kan het anders?

“Om de democratie te beschermen, moet je haar vernieuwen. Participatieve democratie geeft mensen het gevoel dat hun stem ertoe doet, dat ze meebouwen aan hun samenleving. Burgerpanels en referenda zijn daarvoor goede instrumenten, maar daarnaast moeten we ons electoraal systeem vrijwaren en de anti-pluralisten verhinderen een institutionele roofbouw te plegen. Ik geloof dat dat mogelijk is. Er zijn grote uitdagingen, maar ook veel mogelijkheden.” ■

Christophe Busch (1977) is een Belgische criminoloog, historicus en directeur van het Hannah Arendt Instituut. Voorheen leidde hij het Holocaustmuseum Kazerne Dossin en was hij actief in de forensische psychiatrie. Hij is een actieve stem in het maatschappelijk debat en schreef de bevindingen van zijn academisch onderzoek neer in *De Duivel in elk van ons*.